

МЕТОДОЛОГІЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

УДК 342.5:340.12:572.02

В. Завальнюк,

кандидат юридичних наук, професор кафедри теорії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ДЕРЖАВНА ВЛАДА ТА ЮРИДИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ

Державна влада є одним з найбільш вивчених і одночасно дискусійних предметів юриспруденції. У зарубіжній науці державну владу зазвичай розглядають з позицій біхевіоризму, телеології, інструменталізму, структуралізму, конфліктології. У вітчизняній юридичній науці поширений погляд на державну владу як здатність і можливість держави за допомогою наявних засобів впливати на поведінку людей. У той же час юридична наука все більше звертає увагу на зв'язаність влади з організацією впливу суб'єкта на об'єкт і активніше використовує досягнення інших наук. Серед них — політична антропологія, представлена низкою робіт вітчизняних та зарубіжних науковців. Разом з тим юридичні аспекти проблематики антропології влади практично не вивчалися.

В. Ф. Халіпов визначає антропологію влади як науку про владу над людьми, що опирається на соціоприродні дані, здібності та можливості людини [1]. Антропологія влади виступає як концепція, що, по-перше, охоплює сукупність уявлень про існування людини у світі влади, по-друге, про сприйняття влади підвладними. Ця концепція, як уявляється, може стати у нагоді дослідникам держави та державної влади. Принаймні антропологія влади здатна похитнути нібито незаперечну істину про виключно соціальну природу державної влади і протистояти поширенню уявлень про державу як суто бюрократичний та/або правовий механізм.

Юридична антропологія звертає увагу на те, що влада, в тому числі держав-

на, породжується не тільки соціальними факторами, але й також природою людини, її інстинктами, потребами, почуттями, інтересами. У свою чергу, уже в самій владі як феномені, породженому функціонуванням живих мислячих істот, мимоволі проявляються властивості та риси людини, що надають державній владі антропоморфний характер. Державна влада з позицій юридичної антропології постає не як пасивний інструмент, що служить інтересам суспільства в цілому, або класу, або соціальної групи тощо, а як активно діючий суб'єкт, що переслідує власні інтереси [2].

Як уявляється, своєрідній антропологічній науковій експертизі може бути піддана не тільки уся традиційна предметна сфера та інфраструктура державознавства: походження і сутність держави, її форми, функції, державний механізм тощо, але й нові аспекти теорії держави, а саме — співвідношення особистості та держави, образ держави у суспільній свідомості тощо.

Антропологічне (а подекуди, органіцистське) розуміння онтології державної влади є одним з найдавніших концептів в історії політичної та правової думки. Конфуцій розглядав державу як велику сім'ю, тобто бачив у державі людську істоту у системі споріднених зв'язків. Згідно соціальної схеми Конфуція, правитель — «син неба» (знов-таки антропна характеристика державця) — лише на декілька сходинок підносився над главою сім'ї [3]. Платон бачив в ідеальній державі справедливу людину, яка має ті ж інтелектуальні здібності та

пристрасті, що й людина [4]. І як тут не згадати знамените слівце Людовіка XIV, кинуте непокірному Паризькому парламенту: «Ви думали, панове, що ви — це держава? Помиляєтесь, держава — це я!».

Ототожнення державної влади (і навіть держави) і людини властиве було не тільки давньосхідним та античним авторам, не тільки диктаторам та абсолютним монархам, але й мислителям-раціоналістам, які започаткували модерне державознавство. Так, на обкладинці найбільш відомого твору Томаса Гоббса «Левіафан», присвяченого теорії держави, держава була зображена у вигляді велетня, який складається з маленьких людей. Антропологічним забарвленням просякнуті договірні та конституційні акти модерних держав. Так, угода «батьків-пілігримів» з «Мейфлауера» (1620 р.), що розглядається як ідеологічний фундамент США, проголошувала, що її учасники об'єднуються у громадянський політичний організм, тобто надають своєму колективу колоністів рис живої істоти.

Герберт Спенсер, критикуючи підходи Платона та Т. Гоббса, виробив власний не стільки антропологічний, скільки органіцистський підхід до онтології суспільства та держави, згідно з яким жива істота, людина, суспільство та його політична організація, тобто держава, володіють рисами схожості та відмінності: «І ті, й інші поступово зростають у масі своїй, почасти ускладнюються, а частини їх приходять до все більшої взаємної залежності; ті й інші продовжують жити як цілі, між тим як покоління складових їхніх одиниць одно за одним з'являються та зникають, — усе це разючі особливості, як проявляються політичними тілами поряд з усіма живими тілами...» [5].

І в наші дні антропологічний підхід до виявлення онтології державної влади проявляється у тому, що у суспільній правосвідомості їй приписуються властивості суто антропоного характеру: наявність у держави власних інтересів (хоча в реальності у сучасної демократичної правової держави у принципі не повин-

но бути власних інтересів, відмінних від інтересів громадянського суспільства), здатність викликати почуття та емоції (повага, заздрість, любов, зневага, ненависть, сподівання тощо), здатність підтримувати дружбу з іншими державами або ворогувати з ними тощо. З позицій антропологізму формується те, що сьогодні отримало у політології та іміджології назву «образ держави» (у державознавстві окремі спроби привнесення цього поняття до предметної сфери теорії держави належать Л. С. Мамуту та Ю. М. Оборотову). Л. С. Мамут йде навіть далі й говорить про те, що спостережувана людьми державність запам'ятовується в їхньому уявленні в одній із двох іпостасей: або у вигляді якоїсь асоціації (спільності) індивідів, або у вигляді окремої особи (групи осіб) [6]. У свою чергу, Ю. М. Оборотов підкреслює, що сформований образ сучасної держави транслює поширену ілюзію, нібито окрема людина може тримати в руках, контролювати та навіть змінювати державу, використовуючи інститути демократії. Таким чином дослідник підкреслює міфічність образів держави, їх внутрішню незавершеність та одночасно тотальну комплексність [7].

Походження держави є тим складовим елементом теорії держави, що зазнав найбільшого впливу антропологізму. Передусім, його рисами відмічена аристотелівська концепція, в якій людина, як політична, тобто здатна спілкуватися з іншими, тварина є початком усіх форм організації суспільного життя — від сім'ї до держави. Патерналістські та патріархальні теорії походження держави (Конфуцій, Р. Фільмер), різні варіанти органічної теорії (Г. Спенсер, Р. Вормс та ін.), нарешті, психологічні теорії походження держави так чи інакше були людиноцентричними. Як уявляється, антропологічний підхід до виникнення держави певною мірою простежується також у багатобакторній та в олігархічній теоріях походження держави. Зокрема, їх представники (Ф. Ф. Кокошкін, М. М. Ковалевський, Б. Шантебу) повністю або частково пов'язували причини виникнення де-

ржави з тими здібностями, які первісна людина бачила у племінних ватажків, жерців, шаманів, чаклунів. Вони могли робити щось таке, на що були нездатні усі інші. Їхня «магічна сила» робила громаду залежною від їхньої діяльності, що й стало зародком державної влади.

З позицій юридичної антропології по-новому постає така усталена характеристика держави як її форма. Загальновідомо, що формою держави є спосіб організації та функціонування державної влади, що зумовлюється багатьма різноманітними чинниками. Але, як правило, характеристика форм держави ніколи не включає антропологічної складової, що, як уявляється, суттєво її збіднює. Принаймні форма державного режиму суттєво від неї залежить. Так, тоталітарним прийнято вважати лише той державний режим, який передбачає певні людські властивості правителя, а саме — наявність у нього харизми лідера, здатності нав'язувати свою волю та свою ідеологію підвладним не тільки правовими, переважно раціональними, але й ірраціональними засобами. Слід зазначити, що обоженнювання (неважливо, реальне чи удаване) правителя має не тільки суто психологічний, але й юридичний вимір, зокрема, може закріплюватися у антропоморфній титулатурі (батько народів, мати вітчизни, син бога, син неба та ін.). Так, Петро I у 1721 р. офіційно отримав від Сенату титул «Батька Вітчизни». У 1936 р. Сталін у передовій статті газети «Правда», яка була рупором державно-партійної влади, уперше був названий «Батьком народів» і ця титулатура набула характеру офіційної.

Антропологічний портрет державної влади буде неповним без усвідомлення її моральних основ. Так, у часи Конфуція зародилось уявлення про моральні чесноти як неодмінну перепустку до державної посади. І хоча воно не повсюдно стало перешкодою для усіх негативних проявів державної влади, відзначимо, що в історії є багато прикладів прогресивного впливу саме загальнолюдської моральності на розвиток державних інститутів. Так, перший президент США

Джордж Вашингтон з моральних міркувань відмовився стати довічним президентом і навіть балотуватися на третій строк. «Прецедент Вашингтона» заклав міцну підвалину інституту протидії диктатурі у США. Взагалі, та обставина, що батьками-засновниками США стали такі високоморальні, патріотично налаштовані та гуманні особистості як Бенджамін Франклін, Томас Джефферсон, Джордж Вашингтон, Джон Адамс, безумовно, «підняла планку» вимог до людських чеснот державного діяча або чиновника у цій країні і, так би мовити, задала правильний тон процесу державотворення. До сьогодні Президент США усіма, навіть тими, хто за нього не голосував, вважається найбільш впливовим та шанованим політиком. Джордж Вашингтон, Авраам Лінкольн, Теодор та Франклін Рузвельти, Джон Кеннеді, Рональд Рейган, а тепер і Барак Обама (останній у першій свої каденції навіть породив таке явище як обамоманія) розглядаються не тільки як незаперечні лідери нації, але й як зразки для наслідування.

Уявляється, що законодавче врегулювання питання про моральність претендента на державну посаду має високий рівень кореляції з процесами революційних змін у державному ладі. Так, не випадково, в Албанії у 1995 р. був прийнятий Закон про верифікацію моральності посадових осіб та інших осіб, пов'язаних з обороною демократичної держави. Певною мірою до нього подібні закони про люстрацію, ухвалені у Чехії та Польщі [8].

Взагалі антропологічний вимір державних інститутів та державної служби не є чужим і для законодавця. Це проявляється, передусім, у нормативних вимогах досягнення певного віку, наявності життєвого досвіду, розумності та моральності для зайняття певної посади. Так, за Законом про мирових суддів 1979 р. у Великій Британії переважна більшість мирових суддів (всього їх приблизно 30 тис. осіб) призначається на громадських засадах від імені королеви з урахуванням таких характеристик: середній вік (від 27 до 65 років), середній

рівень достатку, бездоганна репутація, проживання у місцевості, де функціонує відповідний суд. Колегія для розгляду справ про правопорушення неповнолітніх призначається з урахуванням ще однієї вимоги — хоча б один суддя має бути жінкою [9]. Взагалі, формування органів ювенальної юстиції й в інших країнах містить вимогу гендерного паритету.

Антропологічну природу має також проблема дискримінації відповідно до деяких соматичних ознак людини (раса, національність, стать, вік, стан здоров'я тощо). Зазначимо, що дискримінація може бути негативною або позитивною. Негативна дискримінація, тобто обмеження або позбавлення прав, заборонена на міжнародному, регіональному і національному рівнях, що ж до позитивної, то у вигляді пільг, привілеїв та імунітетів вона широко розповсюджена в сучасному світі.

Протокол № 12 до Конвенції прав людини та основоположних свобод зазначає, що «Здійснення будь-якого передбаченого законом права забезпечується без дискримінації за будь-якою ознакою, наприклад, за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національної меншини, майнового стану, народження або за іншою ознакою» (ст. 1).

Однією із складових юридичної антропології влади є вивчення міфу як частини державного життя. Міфічні уявлення про державну владу простежуються не тільки у традиційних суспільствах (що майже вичерпно проаналізовані класиками антропології), але й у модерних і навіть постмодерних. Серед них — міфи про мудрого правителя — філософа на троні, про правову державу та демократію, про всемогутність держави або правителя держави, про універсально-взірцевий або, навпаки, унікальний характер своєї державності тощо. Як приклад такого універсалістського державницького міфу можна навести слова Президента Джорджа Буша, сказані ним перед випускниками Вест-Пой-

нту в 2002 р.: «На кінець ХХ століття вижила і виявилась дієздатною тільки одна-єдина модель прогресу людства», тобто західна демократія. І — прямо протилежний приклад — наголошування багатьма політиками і політологами на унікальності Російської держави як багатонаціональної, полірелігійної, розташованої у двох частинах світу та ін.

Особливо слід зупинитись на міфологізації державного правителя, яка, як уявляється, найбільш потужний потенціал має у суспільствах з досучасною політичною культурою (культурою підданства — за типологією Г. Алмонда) [10] або у суспільствах з державним апаратом, який ще не перетворився на майже автоматично працюючий бюрократичний механізм. Таким є феномен Чингізхана в Імперії Монголів, Сталіна у Радянському Союзі, і, як найкращий зразок — Кім Ір Сена у Північній Кореї, який має усі ознаки героїчного міфу (дивне або принаймні незвичне народження, важке дитинство та/або юність, вигнання за межі свого соціуму, випробування та боротьба з ворогами, знаходження вірних соратників, дивовижні подвиги, загадкова смерть). Цей феномен щодо недавнього минулого Росії висвітлений А. В. Захаровим [11].

Але й демократична державність, для якої характерна інша політична культура — «культура участі» за типологією того-таки Г. Алмонда, не є чужою антропологічній темі. В основі сучасної демократичної теорії лежить вироблений А. Геленом концепт відкритої людини. На його думку, біологічна недосконалість людини зумовлює її відкритість до світу, пластичність, здатність до змін та діяльності, в тому числі — політичної. Такий погляд на людину лежить в основі максимальної демократизації суспільного життя, розвитку «демократії участі» [12]. Такий розгляд відносин людини та держави через антропологічну призму дозволяє «зняти» нібито вічну суперечність «особистість — держава». Ці одвічні конкуруючі та ворогуючі сутності проявляються з іншого боку: держава як один із варіантів самореалізації людини, а держава — як своєрідне

дзеркало людської особистості, в якому відображені людські, антропні риси.

Уявляється, що антропологічний підхід до держави та державності на відміну від соціологічного або суто юридичного підходу дозволить актуалізувати проблеми гуманізації державної політики, захисту людини від жорстких політичних технологій, бездушної машини влади з одного боку, і побачити «людське обличчя» у держави, з іншого. Такий підхід відкриває нетрадиційні шляхи до осмислення відносин особистості та державної влади і утвердити, нарешті, гасло, яке поки що залишається декларативним про те, що не людина існує для держави, а держава для людини. Як видається, осмислення феномену демократичної правової держави може бути плідним напрямом для подальших пошуків у сфері антропології держави та державної влади.

Ключові слова: державна влада, антропологія, демократія.

Актуальність теми дослідження свідчить про складну ситуацію щодо можливості державної влади за допомогою наявних засобів впливати на поведінку людей, тому що юридичні аспекти проблематики антропології влади практично не вивчалися.

Актуальность темы исследования свидетельствует о сложной ситуации касательно возможности государственной власти с помощью имеющихся средств влиять на поведение людей, так как юридические аспекты проблематики антропологии власти практически не изучались.

Background research indicates a complex situation regarding the possibility of the government using the funds available to influence the behavior of people as the legal aspects of the problems of anthropology of power almost not been studied.

Література

1. Халипов В. Ф. Кратология как система наук о власти : монография / В. Ф. Халипов. — М. : Республика, 1999. — С. 248.
2. Ясаи Э. Государство / Энтони де Ясаи ; пер. с англ. Г. Покатовича ; под ред. Ю. Кузнецова. — М. : ИРИСЭН, 2008. — 410 с.
3. Переломов Л. С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая / Л. С. Переломов. — М. : Наука, 1981. — С. 86.
4. Платон. Государство // Собрание сочинений : в 4 т. / Платон. — М. : Мысль, 1994. — Т. 3. — С. 128. — (Филос. наследие ; т. 117).
5. Спенсер Г. Опытты научные, политические и философские / Герберт Спенсер ; пер с англ. под ред. Н. А. Рубакина. — Минск : Современный литератор, 1998. — С. 306.
6. Мамут Л. С. Образ государства как алгоритм политического поведения // Общественные науки и современность. — 1998. — № 6. — С. 85–97.
7. Оборотов Ю. Образы государств в глобализующемся мире // Закон и жизнь. — 2004. — № 8. — С. 4–8.
8. Бойцова В. Люстрация в Центральной и Восточной Европе / В. Бойцова, Л. Бойцова // Правозащитник. — 1999. — № 3.
9. Апарова Т. В. Суды и судебный процесс Великобритании. Англия, Уэльс, Шотландия / Т. В. Апарова. — М. : Триада Лтд, 1996. — С. 89.
10. Алмонд Г. Гражданская культура. Политические установки и демократии пяти наций // Антология мировой политической мысли : в 5 т. — М. : Мысль, 1997. — Т. 2 : Зарубежная политическая мысль XX в. — С. 599.
11. Захаров А. В. Народные образы власти // Полис. — 1998. — № 1. — С. 23–35.
12. Гелен А. О систематике антропологии : пер. с нем. // Проблема человека в западной философии. — М. : Прогресс, 1988. — С. 152–200.